

„Föl, föl, ti állatai a földnek, föl, föl, te éhes négy lábú, ez a harc lesz a végső, csak összefogni hát, és állatközivé lesz holnapra a világ!” Szinte magától szalad ki ez a pikírt kezdőmondat a billentyűm alól – lám, magam is reménytelenül bele vagyok gabalyodva a technológia hálójába, de hát a toll nem volna igaz! –, azon töprengve, hol is kezdjem Békés Márton: Az utolsó felkelés (Századvég, 2014) című könyvét letéve. Radikális technológiakritika. Okos és provokatív – egyetértek szinte minden sorával, miközben kinyílik tőle a bicska a zsebemben! –, helyénvaló tehát provokatívan írni róla. Hogy aztán okosan tudok-e, az majd elvállik.

A nyitó vízió az állatok felkelése: a természet – jogait követelve – visszaüt: a londoni metró rókák özönlik el, terrorizálva az utasokat, a külvárosi kukákban medvék turkálnak élelem után kutatva, a repülőtéren madarak seregeinek összehangolt támadása akadályozza meg a teret és időt legyőzni akaró hipermodern technikai csúcscivilizáció szimbólumai, a sugárhajtású gépek felszállását. A föld dübörög a közelgő állatfelszabadítási hadsereg négy lábú katonáinak patái alatt, a Hollywod határát jelző táblánál hegyi oroszlán pózol. A zárókép – mintegy ellenpontozva a kezdet kiáltványformába öltöztetett mobilizáló aktivizmusát – a Fahrenheit 451 sötét világát idézi meg: a kultúra utolsó, a tűzörsgég lángszóróival célba vett bástyája, a nyomtatott könyv, a kézbe vehető hús-vér valóság, melynek teste s lelke, valamint – akárcsak a nőnek – illata van, vesztesre áll riválisával, a virtuális időben és térben lakozó, lelketlen e-bookkal szemben.

Nem könnyű dolog ez. Mikor volt a bűnbeesés, mikor adta el az ember az elsőszülöttségi jogát egy tál digitális lencséért a Mechanikus Kísértőnek? Némelyek szerint Francis Bacont és az embert világával szembeállító, uralmi igényeket deklaráló karteziánus világképet kell a vádoltak padjára ültetni. Mások – például az ökofeministák – nem elégednek meg ennyivel, azt mondják, a főbűnös a modern civilizáció archaikus előidőkben gyökeredző patriarchális attitűdje, mely nemcsak a nőknél, hanem magán a Nőn, vagyis az anyatermészetet követ el folytatólagos erőszakot. Napjaink technocivilizációja ennek a förtelmes abúzusnak fattyú ivadéka, afféle torz és lelketlen Caliban, aki fölött az őt irányítani akaró technikus-mágusnak már régen nincsen hatalma.

Szóval, mikor is kezdődött? Főképpen pedig: mi is kezdődött el akkor? A természet–technológia opozíció, jóllehet csábító, meglehetősen problematikus. Nem úgy van az – sajnos –, hogy jól elkülöníthetően létezik egy bennünket körülvevő, a külső természettel egy lényegű emberi természet, amelyet a digitális kolonizáció maga alá akar gyűrti. Az igazán nehezen megkerülhető dilemmák abból fakadnak, hogy mi magunk is, kezdettől fogva, ennek a technoszféra részesei vagyunk. Nem kívül van, hanem bennünk. Művi és természetes elválaszthatatlan módon fonódik össze, mióta egyáltalán emberi történelemről beszélhetünk: a hipotetikus origó ennek az összefonódásnak a pillanata. Stanley Kubrick klasszikus sci-fi filmjének, az Űrodüsszeia 2001-nek kezdő képsorai igen érzékletesen ábrázolják, miről is van szó, amikor eszköz és ember elválaszthatatlanságáról beszélünk. Amikor a majomember-horda egyik tagja az előtte heverő állati csontok egyikét marokra kapva ráüt a többire, aztán még egyszer ráüt, majd elkezd vele csépelni a többit, aztán a csontot – a most születő első szerszámot – feldobja a levegőbe. Ez a kezdet! A kamera ráközelít a felfelé szálló pörgő csontdarabra: egy vágás, és máris űrhajó lebeg a csillagközi térben. Bizony: az út kezdetén már ott volt a vége! A szerszám attól szerszám, hogy az emberé, míg az ember attól ember, hogy szerszáma van. Az első megszületése után már nemigen beszélhetünk eredeti, romlatlan emberi természetről, amely valamilyen módon elválasztható lenne a szerszámok világától – s itt nemcsak fizikai, hanem szellemi szerszámokról is szó van. Kedvenc szerzőim egyike – az ökológiai fogantatású technológiakritika egyik leginveciózusabb gondolkodója –, Hajnal István a maga nagyon sajátos, konzervatív antropológiájában abból indul ki, hogy az ember emberré nem intellektusa révén lesz: meghökkenítő tézise szerint a racionalitás voltaképpen az önfenntartási ösztön sajátos változata. A megkülönböztető jegy nem a racionalitás, hanem a képesség, amelynek révén az ember a tovasuhanó életet, a múltékony és nyers vitalitást szellemi és anyagi formákban tárgyasítja. Az emberi lények mindig az általuk teremtett formákhoz viszonyulva jelennek meg a történelemben. Amikor Hajnal ironikusan magunk teremtette vasketrecről beszél – a kifejezés rímel annak a Max Webernek a modernitás acélketrecéről szóló hasonlatára, akinek nézeteivel egyébként erősen polemizál –, nem gondolja, hogy ezt le lehetne, vagy le kellene rombolni. Mert hiszen ki szabadulna ki akkor? A majom, nem az ember. Ez Hajnal szerint nem lehetséges, és nem is kívánatos.

Martin Heidegger a technika problémájáról gondolkodva alapvetőnek azt tartja, hogy lényege a legkevésbé sem technikai jellegű. Más nyelvekre – a legtöbb heideggeri terminushoz hasonlóan – alig-alig fordítható kifejezése, a Gestell (magyarra állványként, állványzatként vagy keretként szokták átültetni) arra az ontológiai szituációra utal, amelyben a gépek megjelennek, s amely úgyszólván bekeretezi, fenntartja ezt a világot. Ez nem funkcionális-tárgyi módon létezik, ezért a technofóbia és a technofília is inadekvát beállítódás vele szemben. Vagyis aligha lehetséges egy aktivista attitűd segítségével kilépni ebből a világgállapotból.

Heidegger megoldása, a Gelassenheit mint ajánlott viszonyulás egyfajta ráhagyatkozás: lényege a modernitásra oly jellemző aktivizmus elutasítása. Teóriájában az ember világteremtő lény – az teszi emberré, hogy saját világában lakozik –, ám a modern technológia univerzuma – ami tulajdonképpen pseudo-világ – a kiteljesedett Gestell korszakában alapvetően különbözik attól, amelyben az ember még otthonra lett. A technológiai világ ugyanis másként épül össze a természettel, mint a kézműipari korszaké. Heidegger sokat emlegetett – Békés Márton által is idézett – példájában a középkori hidacska vagy a vízimalom nyilvánvalóan más

viszonyban van a tájjal, mint a modern vízerőmű. Ez azonban nem változtat a dilemmán, hogy aligha lehetséges a modern technológiát az emberhez képest külsődleges létezőnek tekinteni.

„Ember és gép szimbiózisa, belső összetartozása a kései modernitásban, a 21. század első évtizedeiben, a spektakulum és a szimulákrum – Guy Debord és Jean Baudrillard által oly szuggesztíven megénekel – totális uralmának idején válik nyilvánvalóvá.” Jól látja ezt Ernst Jünger – Békés Márton egyik kedvenc hőse –, aki a húszas években, a világtörténelem első totális technológiai háborújának tapasztalataival a háta mögött Der Arbeiter című monumentális esszéjében a világot a planetáris technológia hálójával átszövő globalizáció világának hamarosan bekövetkező eljövételét jósolja. Ezt mások is megteszik akkoriban: az amerikanizálódás első hullámára kivált a német értelmiség figyel fel. Jünger azonban jól látja, hogy ez csupán egyik aspektusa a folyamatnak, amelytől elválaszthatatlan a másik, ember és gép fúziója, a kiborg születése.

A modern technológia térnyerésének sokféle olvasata lehetséges. A Heideggertől inspirált és őt továbbgondoló Hannah Arendt teóriája bizonyára a legeredetibbek közé tartozik. Nagyon sajátos perspektívából veszi szemügyre természet és kultúra, természeti és mesterséges szféra viszonyát. Az újkor első fázisa, a korai modernitás az ő olvasatában a homo faber, az emberi világ materiális infrastruktúráját létrehozó mesterember korszaka. Tevékenységét az eszköz-cél reláció instrumentális racionalitásának logikája, s az ebből kinövő utilitarista motiváció irányítja. Munkálkodásának eredménye ambivalens: egyfelől az általa teremtett tárgyi szféra nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az ember a természet anyagának felhasználásával olyan világot teremtsen magának, amelyben otthonra lel, másfelől ez óhatatlanul erőszakosan történik: a homo faber úgyszólván kitépi a szükséges anyagot a természeti világ testéből. Még nagyobb baj, hogy az újkor olyan korszakos találmányai, mint a mikroszkóp vagy a távcső – a kopernikuszi világképpel karöltve – az embert paradox módon éppen az általa teremtett világtól idegenítik el: egész egyszerűen megrendítik saját érzékszerveinek megbízhatóságába vetett hitét. Többé már nem lehet biztos abban, hogy a világ olyan, amilyennek látja. Ez magyarázza Descartes törekvését, hogy a megbízható ismeretet ne a könnyen rászédhető testi érzékekben, hanem a tiszta racionalitással elérhető, logikailag konzisztens és matematikai formába önthető állításokban keresse.

Arendt koncepciója azzal válik igazán érdekessé, ahogy a kiteljesedett technológiai modernitás világát értelmezi. Valójában nagyon felszínes csak a mesterségeség, a műviség győzelmét látni mindabban, ami történt. Mert éppen az ellenkezője következik be. A modern fogyasztói társadalom születése a tartós tárgyi világ végét jelenti. Az emberi történelem olyan folyamatá válik, amelyben nincs helye az egyéni cselekvésnek; az emberi faj renaturalizálódik, az állati fajok egyikeként éli a történelmi időből kizuhant életét. A technológia gépezete által előállított dolgok ugyanis éppen dologiságukat, tárgyi mivoltukat veszítik el, a soha véget nem érő fogyasztás önmagát folyamatosan bővítő ciklusának nyersanyagaivá lesznek, ahogyan a mező füvei az azokat elfogyasztó állati organizmus számára tápanyagot jelentenek.

Szinte vég nélkül sorolhatók a kultúrkritikai koncepciók, amelyek sötétebbnél sötétebb színekkel festik a patológikus kortárs modernitás rút ábrázatát. Egy idő után ez jöttányival sem visz bennünket tovább, nem tudjuk, mindebből miféle gyakorlati következtetések vonhatók le. Ott ül a posztmodern Hamlet a virtuális Helsingör digitális várának lépcsőjén és rezignált kétségbeeséssel vallatja a Facebookot: mikor nemesb a lélek? A legkézenfekvőbbnek a totális elutasítás látszik. Csak hát muszáj feltenni a kérdést: ha a modernitást in toto kihajítjuk az ajtón – nem mintha ez lehetséges volna –, vajon mi fog bejönni az ablakon? Edmund Burke, a maga brit – a dogmatikus-reakciós kontinentális variánstól nem kevés dologban különböző – pragmatikus konzervativizmusában pontosan fogalmazott, hogy nincs mit tenni, a baj – mármint a modernitásba szépen induló entrée-t a jakobinus diktatúrával véres karneválba fullasztó francia forradalom – már megesett. De nemcsak erről van szó. Vajon igazán jó volna, ha a posztmodern kondíció totális-digitális spektakulumából vissza lehetne térni a verpad premodern spektakulumának világába? Aki szeret eljárásani ilyesféle gondolatokkal, olvassa el Darvasi László remekművét, A könnyemutatványosok legendáját – az elején a szerzet aprólékosan ábrázol egy prágai kivégzést, valamikor a harmincéves háború idején. Jobban megértjük, mire gondolhatott Huizinga, amikor azt írta: a középkori ember egyszerre szívta be a rózsák illatát és a verpad szagát. Nem kétséges, akkor még kaland volt az élet, s nem rágta az unalom férgé a civilizáció lelkét. De vajon célba vennénk-e képzeletbeli időgéppünkkel azt a világot?

A vadonba vonulás – à la Thoreau – szükségképpen csak egyéni lehet; az egyén számára opcióként valóban elképzelhető, de a civilizációs zsákutcára adott megoldásként szükségképpen illúzió kell maradjon. A megvetett és gyűlölt civilizáció ugyanis mindig ott marad valahol a hátam mögött; a visszatérés potenciális lehetőségéről nem kell lemondanom, még akkor sem, ha sohasem élek vele. Bármekkora legyen csömrőre a kései modernitás nagyvárosi hangyabolyának digitális protézisekkel enyhített magányától, a posztmodern önkéntes Robinson, ha másként nem is, gyűlölete révén eltéphetetlen szálakkal kötődik gyűlölete tárgyához. A vadonba kivonuló lázadó paradox módon annak a modernitásnak egyik legsajátabb teremtménye, amelyet szélsőséges esetben legszívesebben – lásd Unabomber – akár bombával is hajlandó atomjaira robbantani. Ez a modernitás individuumának indulata, azé a lényé, aki – a premodern társadalom közösségi kapcsolataiban élő egyedével szemben – nem képes feladni individuális autonómiáját. A kivonulás annak az egyénnek a lázadása, aki aligha mondana le arról – lásd Immanuel Kant –, hogy önmaga törvényhozója legyen: a lázadásban éppenséggel törvényhozói mivoltát, individuális szuverenitását érvényesíti. Itt állok, és nem tehetek másként: identitásom konstitúciója – tetszik, nem tetszik – szükségképpen magán viseli a modernitás – lett legyen az patológikus vagy kifáradt – öntőformájának alakját. Mennyire más ez, mint a premodernitás remetéjének esete. Utóbbit az istenszolgálat, s nem az egyéni én kiteljesítésének vágya űzi a vadonba. Feladni, nem pedig megtalálni akarja önmagát! Számunkra az előbbi már aligha valós lehetőség.

Nemigen vitatható persze Békés Márton megállapítása, hogy gépi, digitális civilizációnk egyik legnagyobb rákfenéje a tömegméretű unalom: hiányzik a kaland, a fantázia és a képzelet. Történelmileg kétségkívül új helyzettel van dolgunk. Régen észrevették már, hogy egy civilizációt két veszély fenyegeti: az éhség és az unalom.

A premodern civilizációk jól ismerték mindkettőt, csak hogy ezek társadalmi elosztása teljesen más volt, mint manapság. Az unalom korábban az elit kiváltságának számított: a társadalom többsége számára elérhetetlen luxus volt, az ő életüket az éhség réme tette kalandossá. Ezek ugyanis a szűkösség civilizációi voltak; az unalmat nagy tömegek számára elérhetővé – ez is része volt az egalitárius ethosszal párosuló demokratizálódási folyamatnak – az a modern civilizáció tette, amely éppen a gépi technológia segítségével tudott kilépni a szűkösség állapotából. Ez aligha tagadható, ahogyan az sem, hogy ára az unalom tömegessé válása, demokratizálódása volt. Történelmi értelemben tényleg nincsen ingyen ebéd. 1968 a jómóddal járó unalom, a fantáziátlan, kalandot nélkülöző élet elleni lázadás volt.

Az életmód forradalma a fogyasztói társadalom – Marcuse kifejezésével – technológiai és politikai értelemben egyaránt zárt univerzumát, az egydimenziós ember világát szerette volna szétrobbantani, valamiféle vérátömlesztéssel revitalizálva a kifáradónak tetsző modernitást. Az eredmény ismert: a piac logikája ellen lázadó életmód forradalmából a piacon vásárolható életstílusok világa kelt életre. Bill Gates és a Microsoft többek között '68 szülötte, s az is, amit szimbolizálnak: az egyéni invenciót és fantáziát üzemyagként hasznosító globális technokapitalizmus.

Hol van az archimedesi pont, amelyből a totális technológia uralta világ kifordítható sarkaiból? Van ilyen egyáltalán? Békés Márton fő kérdése ez. Belső vírus végez majd a saját steril tökéletessége és öncélú sebességhajszája miatt legyengült immunrendszerű technológiai Molochal, amint azt a posztmodern Jean Baudrillard és Paul Virilio prófétálja? Netán belső telítődés, egyfajta szaturálódás következik be, s megundorodunk a technológiától, valahogy belefáradunk az egészbe, ahogyan Spengler jósolta? Esetleg a józan önmérséklet, a technológia okos használata a megoldás? Csak hogy nehéz megmondani, létezik-e még külső és belső valóságunknak olyan szelete, amely ne viselné magán a technológia lenyomatát, ne lenne befolyásolt általa. A néhai Midász király átka manapság egy egész civilizációt sújt: kezdetben áldásnak tűnik, ha arannyá lesz, amihez érünk, vagyis a technológia érintése mindent technológiává változtat, s csak később és később derül ki: amit áldásnak véltünk, átok inkább.

Stanislaw Lem A futurologiai kongresszus című írása a hatvanas-hetvenes évek fordulóján született. A filozofikus sci-fi története olyan világban játszódik, amelyben a kemikáliák totális uralma eltakarja a valóságot az emberek elől. Ha luxusautót akarsz, szippantasz egy fiolából, és átéled a száguldás élményét. Ügyszólván minden emberi igényt hallucinogén drogokkal elégitenek ki. Az így manipulált társadalom vezetőinek azonban mégiscsak tudniuk kell, miként állnak a dolgok valójában. Hogyan tudják ezt elérni? Nem, nem úgy, hogy ők nem használják az illúziókeltő anyagokat. Az igazlátáshoz szintén üvegcséből kell szippantani. De hamisítani kezdik a drogot, és végül senki sem lehet biztos benne, hogy amit lát, az a póre valóság-e, s nem illúzió. Mintha hasonló helyzetben volnánk: mindenre technológiai megoldást keresünk.

Lehet, hogy tényleg csak az utolsó felkelésben, az állatok lázadásában reménykedhetünk? Az embernek óhatatlanul eszébe jut Orwell állatfarmjának vége. Miután győz a disznók élcsapata által vezetett forradalom, s kiépül a „négy láb jobb, mint két láb” ideológiájára alapozódó új rend, a vezérkar főhadiszállásául szolgáló hajdani emberi ház ablakain bekukucskáló állatok megdöbbenve látják, hogy vezetők külsőleg egyre inkább emberekre emlékeztetnek. Lehet, hogy egyszer a Nagykörúton szembejön velünk egy jól szabott, elegáns yuppie öltönyt viselő, érintőképernyős okostelefont szorongató vaddisznó? Szóval, az utolsó felkelés. Ez a harc lesz a végső? Mindig ezt mondják.